

Recht in een geïndividualiseerde netwerksamenleving

1. Outline

Het onderzoeksprogramma 'Recht in een geïndividualiseerde netwerksamenleving' is gebaseerd op een aantal belangrijke ontwikkelingen in de samenleving die zich niet enkel op technologisch maar ook op intermenselijk gebied situeren. Zo worden relaties en verhoudingen in de samenleving steeds intensiever, maar ook van kortere duur, afhankelijker en gecompliceerder. Kennis en risico's worden gebundeld in multi-dwarsverbanden en op grote schaal is er een voortdurende trend naar globalisering en Europeanisering. Er is sprake van individualisering, waarbij individuen de nadruk leggen op eigen belangen en keuzevrijheid. Ook is er sprake van verweven relaties, ofwel een vernetwerking, die gekenmerkt wordt door sterke wederzijdse afhankelijkheden. Deze ontwikkelingen raken niet alleen burgers en bedrijven. Ook de rol en de verantwoordelijkheid van de overheid is aan verandering onderhevig.

Gelet op de omvang en het belang van deze ontwikkelingen zijn de hoofdthema's waarop het onderzoeksprogramma gebaseerd is 'individualisering' en 'vernetwerking'.

Om deze thema's nader te kunnen kaderen zijn binnen het onderzoeksprogramma een aantal domeinen gecreëerd:

- *Verknoopt: multidimensionale en meerpartijenverhoudingen in het recht*
- *Voorbij Nationale grenzen: de invloed van Europeanisering en globalisering van het recht*
- *Veiligheid in een geïndividualiseerde netwerksamenleving*
- *Verschuivingen in macht en bescherming: nieuwe rechtsvormers en rechtsbronnen*

De leden van de vakgroepen verrichten binnen deze domeinen, die de vier V's kunnen worden genoemd, zowel samen, als afzonderlijk onderzoek.

2. De thema's

2.1 Vernetwerking

Globalisering, digitalisering/informatisering, sociaal culturele bewegingen en de herstructurering van kapitalisme en 'statism' zorgen voor verdichting en verwevenheid binnen de samenleving. Systemen, actoren en factoren zijn zodanig met elkaar verweven geraakt, dat er een scala aan netwerken is ontstaan. Het is duidelijk is dat alles en iedereen steeds meer met elkaar verbonden is.

De Valk¹ verwijst naar de verstrengeling van het recht, politiek, (kerkelijk), industrie, geloof, onderwijs arbeidsmarkt, etc. Een centraal kenmerk van de netwerksamenleving is de transformatie binnen het domein van de communicatie, de media inbegrepen.² Het is dus duidelijk dat deze vervlechting geen losstaand gegeven is maar een karakteristiek van de hedendaagse maatschappij.

Daarnaast zijn er nog andere specifieke kenmerken en implicaties waar te nemen. Zo leeft men thans in een informatie-economie en wereldeconomie. Het begrip wereldeconomie duidt op strategische kernactiviteiten die de potentie hebben om als real time unit te dienen op globaal niveau. In een informatie-economie zijn kennis, informatie, en technologische processen alsmede het managen daarvan een bron van productiviteit en concurrentie. Vergaande technologische ontwikkelingen gaan echter sneller dan de overheid en het bedrijfsleven kunnen bijhouden. Dit zorgt voor nieuwe mogelijkheden: een hoog niveau van welzijn, een hoog veiligheidsniveau, een langere levensduur en een hoger opleidingsniveau. Door nauwere economische relaties, kunnen kennis en kunde worden gecombineerd en kosten en risico's worden gespreid. Netwerkoncerningen worden gekarakteriseerd door (semi) autonome onderdelen die een gemeenschappelijk belang delen, maar ieder afzonderlijk hun eigen strategie en middelen hebben en een zelfstandige koers varen. Zo delen bedrijfsnetwerken bijvoorbeeld middelen om samen te kunnen opereren/concurreren op de markt.

Ook is er sprake van flexibele arbeid en werknemerschap. De opkomst van de netwerkoncerning leidt ertoe dat het oude begrip van arbeid niet meer opgaat: flexibiliteit en individualisering van arbeid staan centraal. Dit betekent downsizing, subcontracteren en vernetwerking van arbeid.

Naast de economie verandert ook de politieke wereld. De rol en de verantwoordelijkheid van de overheid verandert. Frissen spreekt in dit verband van horizontalisering (verschuivingen in macht), deterritorialisering (het wegvallen van grenzen) en virtualisering (virtuele werkelijkheden krijgen waarde).³

2.2 Individualisering en de belangenmaatschappij

Individualisering is volgens het SCP al sinds de Verlichting een blijvende ontwikkeling binnen de samenleving.⁴ Wat precies de drijvende krachten achter individualisering zijn, is o.a. door Felling omschreven:⁵ Er is sprake van *de-institutionalisering*, hetgeen wil zeggen dat er een verzwakking van de binding van individuen plaatsvindt aan traditionele instituties als de kerken, het gezin, politieke partijen en vakbonden. Ten tweede is er sprake van *de-traditionalisering*, i.e. een afname van de steun voor traditionele opvattingen en waarden. Ten derde is er sprake van *privatisering*. Dit houdt in dat sociale collectiviteiten, in het bijzonder de nationale staten, een afnemende betekenis krijgen. *Fragmentering*, waarbij er sprake is van een afname van de onderlinge samenhang tussen de opvattingen en waarden van individuen op verschillende levensgebieden, hangt hiermee samen. Ten slotte vindt er een toename plaats van verschillen in opvattingen tussen individuen, ook wel *heterogenisering* genoemd.

¹ K. de Valk, 'De ongrijpbare samenleving', in: J.G.C. Dohmen en M.C.E.M. Draaisma (red.), *Een kwestie van grensoverschrijding. Liber amicorum P.E.L. Janssen*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2009, p. 359-369.

² M. Castells, *The rise of the network society*, Wiley 2009.

³ P.H.A. Frissen, 'De politieke partij in de netwerksamenleving', *Liberaal Reveil 1* (42) 2001, p. 25-33.

⁴ Zie het SCP rapport 'Individualisering en sociale integratie', Den Haag: september 2004.

⁵ A.J. Felling, P. Peters en P. Scheepers (red.), *Individualisering in Nederland aan het einde van de twintigste eeuw: empirisch onderzoek naar omstreden hypothesen*. Assen: Van Gorcum 2000.

Hoewel deze krachten reeds lange tijd werkzaam zijn in de samenleving, worden zij alleen maar belangrijker en komen zij steeds sterker naar voren in de huidige economische en politieke context. Dit illustreert het belang en de relevantie van het onderzoeksprogramma. Hoewel empirisch niet kan worden gemeten tot hoever individualisering reikt, neemt met individualisering een hoog niveau van welzijn de keuzevrijheid enorm toe. Mensen uiten zich anders op grond van verschillende belangen/voorkeuren. Traditionele gezins- en familiesamenstellingen veranderen en worden ook complexer. Het aantal alleenstaande huishoudens is stijgende. Onder andere door individualisering ontstaat ook 'verharding' in de samenleving en een gevoel van onbehagen (sociale onveiligheid, overlast en agressie) onder burgers.

Toch blijven mensen verbindingen aangaan om hun 'identiteit' te zoeken en te manifesteren. Interesses, (wezenlijke) belangen, hobby's en common goals worden in netwerken wederom verenigd: dit zorgt voor een diversiteit aan belangengroeperingen en 'sociale' bewegingen, met een sterke zelforganisatie en lobby. Zo kan gedacht worden aan structurele en ad-hoc interest based maatschappelijke netwerkkarrangementen (b.v. patiënten, consumenten, ouderen, getroffen van rampen) op lokaal, landelijk en internationaal niveau.

Vernetwerking en individualisering lijken ogenschijnlijk contradictoire begrippen die elkaar uitsluiten. Dit is echter niet het geval. Het individu is immers 'vernetwerkt' en zoekt zijn eigen netwerken, afhankelijk van zijn individuele behoeften en stemmingen.⁶

3 Onderzoeksvragen en domeinen van onderzoek

De algemene onderzoeksvraag luidt als volgt:

Hoe functioneert het recht in een geïndividualiseerde netwerksamenleving, rekening houdende met (nieuwe) verweven rechtsverhoudingen, rechtsvormers en rechtsbronnen en kan het recht een rol spelen in het creëren, bestendigen en ordenen van verbindingen?

Door middel van domeinen, ofwel subthema's, wordt er nadere invulling gegeven aan de voor ogen staande thematiek.

1. Verknoopt: multidimensionale en meerpartijenverhoudingen in het recht

Sinds de laatste decennia wordt de rechtspraak steeds vaker geconfronteerd met zaken waarin de bestaande rechtsregels maar met moeite een uitweg kunnen bieden voor ontstane conflicten⁷. Niet zelden ontmoeten meer dan twee partijen elkaar in multi dimensionale contractsverhoudingen. Steeds meer partijen gaan zich specialiseren. Hierdoor neemt de onderlinge concurrentie af, maar ontstaat tegelijkertijd een grotere wederzijdse

⁶ M. Castells, 'The Networked Society', in: M. Castells en G. Cardoso (eds.), *The Network Society. From knowledge to policy*, Center for Transatlantic Relations 2005, p.3-23. Te downloaden op: http://www.umass.edu/digitalcenter/research/pdfs/JF_NetworkSociety.pdf

⁷ A.L.H. Ernes en A.H. Lamers, 'Groepscontracten als antwoord op de economische verdichting van de samenleving', WPNR 6937, 2012, p. 415

afhankelijkheid.⁸ Men zou zich zelfs kunnen afvragen of deze verdichting van economische relaties niet tot gevolg heeft dat de partijautonomie uitgedrukt in de geopenbaarde wil, niet meer kan gelden als basis voor de gebondenheid aan een overeenkomst. Deze gedachte steunt mede op de idee dat men gehouden is rekening te houden met de gerechtvaardigde belangen van de wederpartij, ook in de verhouding tot derden⁹.

Ons contractenrecht is nog steeds gebaseerd op de gedachte dat de rechtssfeer van het contract zich beperkt tot partijen. Het uitsluitend denken in economische verdichtingsverhoudingen teneinde de vraag te beantwoorden hoe de veranderde economie en het recht zich tot elkaar dienen te verhouden, zal echter onvoldoende ruimte bieden. Men kan zich afvragen of een contract in een samenhangende rechtsverhouding wel kan bestaan zonder die andere contracten.

Voor het strafrechtelijk onderzoek betekent dit dat bijzondere aandacht gegeven zal worden aan de gevolgen van de hierboven aangeduide ontwikkelingen voor de rollen in het strafproces en de normering van die verhoudingen onder toenemende EU bemoeienis. Bijv. wat gebeurt er ten aanzien van de bewijsbeslissing door de rechter (nationaal en internationaal); welke ruimte heeft de rechter in het proces? De technologische veranderingen hebben evenzeer gevolgen voor materieel en formeel strafrecht. De binding aan een persoon of plaats vormt geen afspiegeling van wat nodig is om aansprakelijkheid adequaat te beschrijven of onderzoeksbevoegdheden te regelen/normeren naar de behoeften van de tijd. Daarin is cybercrime een bijzondere casus van een bredere problematiek van aanpassing van het recht aan snel wijzigende omstandigheden, waarbij vaak gekozen wordt voor ruimer omschreven normen en meervoudigheid in de handhaving (straf-, bestuurs- of privaatrechtelijk). Ook op andere gebieden waar het strafrecht aangewend wordt als antwoord op gevaar of risico kan onderzoek veel opleveren over hoe het recht zich ontwikkelt.

Een ander aspect is de bredere inzet van het strafmiddel buiten het OM en de strafrechter om. Daarbij is te denken aan de bestuurlijke boete en, andersom, de in 2009 ingevoerde Wet dwangsom en beroep bij niet tijdig beslissen. Deze geeft de burger de mogelijkheid het bestuur te 'straffen' als ze haar werk niet tijdig doet.

Tot slot wordt opgemerkt dat burgers en de overheid zowel onderling als met elkaar steeds in nauwere relaties met elkaar komen te staan en dat deze relaties ook niet meer ophouden bij onze nationale grenzen. Het is nu de vraag wanneer het moment komt dat de op basis van de klassieke rechtsbeginselen¹⁰ uitgewerkte rechtsregels, geen bevredigende oplossingen meer kunnen geven in de samenleving die wordt gedomineerd multidimensionale rechtsverhoudingen tussen meer dan twee partijen.

⁸ J. Köndgen, *Selbstbindung ohne Vertrag*, Tübingen 1981, p. 145-148. Hij verwijst naar de theorie van Emile Durkheim in: *La division du travail social*, Deutsche Übersetzung, Über die Teilung der sozialen Arbeit, Frankfurt am Main, 1977. Een verwante gedachtegang kan worden aangetroffen bij P.S. Atiyah, *The rise and fall of freedom of contract*, Oxford 1979, p. 572 e.v.

⁹ Vranken in Barendrecht e.a. (Nieskensbundel) 2000 p. 145-155 'Over partijautonomie, contractsvrijheid en de grondslag van gebondenheid in het verbintenissenrecht, p. 151.

¹⁰ Zoals het consensualisme, de partijautonomie in het bijzonder.

2. Voorbij nationale grenzen: de invloed van globalisering en Europeanisering op/van het recht

De vernetwerking van de maatschappij vindt niet enkel plaats binnen Nederland maar is een globaal fenomeen. Zo kunnen de volgende ontwikkelingen worden vastgesteld op internationaal / Europees niveau¹¹:

- *verbreding* van handel en investeringen door een toenemende integratie van (ontwikkelande) landen in de wereldeconomie
- *verdieping* van de internationale arbeidsdeling door voortgaande specialisatie tussen landen en groeiende handel in tussenproducten
- *verschuivingen* in de (internationale) inkomensverdeling met kleinere verschillen tussen landen en grotere verschillen binnen landen
- *een toenemende druk* op grondstoffen, milieu en klimaat waardoor fundamentele veranderingen nodig zijn om de economische groei inpasbaar te maken in het streven naar een duurzame ontwikkeling
- internationale *verknoping* van financiële instellingen en nationale overheden met beperkte transparantie van de onderliggende processen en producten
- *verbrokkeling* van governance op allerlei niveaus die coherente bijsturing van ongewenste ontwikkelingen bemoeilijkt en bevordering van een duurzame ontwikkeling in de weg staat
- *politisering* van het globaliseringsproces die tot uiting komt in een toenemende geopolitieke invloed op internationale handel en investeringen.

Vanuit deze veranderingen kan er (voor het Europees recht) onder meer gefocust worden op volgende onderwerpen:

- de 2020 strategie van de Europese Unie waarbij al de regio's actief moeten streven naar duurzaamheid en inclusieve groei op al de beleidsdomeinen. Het volstaat aldus niet meer om bepaalde economische doelstellingen te verwezenlijken indien er niet tevens rekening wordt gehouden met milieu- en sociale doelstellingen. In tegenstelling tot voorheen, worden niet-economische doelstellingen meer en meer verweven met economische overwegingen.
- de vier vrijheden die het mogelijk maken grensoverschrijdend te werk te gaan en netwerken op grotere schaal uit te bouwen maar tegelijkertijd tegemoet kunnen komen aan individuele, grensoverschrijdende wensen. De toenemende mate van buitenlandse investeringen en schaalvergroting leiden ertoe dat mensen van verschillende achtergronden naast elkaar komen te staan op de werkvloer. Mensen zijn hoger opgeleid, er is een toenemende focus op life long learning terwijl problemen met diploma-erkenning nog steeds zeer actueel zijn.
- het mededingingsrecht in het algemeen waarbij innovatie en specialisatie ertoe leiden dat bedrijven voortdurend met elkaar dienen te concurreren om te voldoen aan de steeds specifiekere wensen van de consumenten. Er is demonopolisering van de macht van de lidstaten en aanhoudende privatisering. Indien bedrijven afzonderlijk niet voldoende financiële draagkracht hebben zullen zij ook grensoverschrijdend samenwerken en kennis en

¹¹ Sociaal-Economische Raad, rapport 2012/04 van 15 juni 2012, Verschuivende economische machtsverhoudingen – Nederland kan blijven profiteren van welvaartsgroei in de wereld, samenvatting, p. 8.

kunde combineren. Er dient gewaakt te worden dat internationale netwerken geen afspraken maken die indruisen tegen het mededingingsrecht en hun macht niet misbruiken.

- het recht inzake staatssteun. De afgelopen jaren is er in diverse landen van de Europese Unie een toenemende mate van overheidsoptreden geweest in een aantal sectoren, waaronder de financiële sector. De verwevenheid en vernetwerking van de samenleving hebben ertoe geleid dat individuele marktpartijen financieel afhankelijker van elkaar zijn geworden en dat het duidelijk is geworden dat er een reële kans is dat banken failliet gaan waardoor miljoenen mensen geraakt worden. Wanneer staten zich inmengen en garanties en leningen verstrekken dient er over gewaakt te worden dat er geen onrechtmatige staatssteun wordt verleend.

- de alsmaar toenemende grensoverschrijdende publiek-private samenwerkingsverbanden zijn een uiting van het fenomeen van verdichting en vernetwerking en leiden ertoe dat kennis en kunde tussen de overheid en de private sector worden uitgewisseld.

3. Veiligheid in de geïndividualiseerde netwerksamenleving: omgaan met onheil en onzekerheid

Door verwevenheid van actoren en systemen is de samenleving kwetsbaarder geworden voor de keerzijden van een dusdanig verweven, verdichte samenleving: in het omgaan met individueel en collectief onheil, nieuwe risico's en onzekerheid ligt ook een belangrijke taak voor het recht: hoe spreiden we deze risico's en wie is verantwoordelijk, dan wel aansprakelijk? In hoeverre past het recht zich aan op de veranderde (markt)verhoudingen? Of dient het recht de maatschappelijke en economische ontwikkelingen slechts te faciliteren? Heeft het recht een antwoord - en zo ja, welk antwoord - op multidimensionale problemen, zoals binnen het milieu en het omgevingsrecht, de onzekerheid en risicovorming rondom technologische ontwikkelingen en keerzijden, offline en online vormen van geweld en criminaliteit? Ook het aansprakelijkheidsrecht en verzekeringsrecht kampen met vragen over de aansprakelijkheid en verzekering van nieuwe risico's, onzekerheden en complexe sluipende schade. Nieuwe ontwikkelingen brengen nieuwe gevaren met zich mee. Door de veranderingen in de samenleving -en de veranderingen bij de overheid- wordt ook het strafrecht voor uitdagingen gesteld. Post 9/11 terrorisme, internetcriminaliteit, of grensoverschrijdende georganiseerde criminaliteit werpen nieuwe vragen op over de omgang met veiligheid en risico's.

Een ander belangrijk subthema binnen dit domein zijn de ontwikkelingen ten aanzien van verzekeringen. In feite is verzekering handel in onzekerheid (ver-'zeker'): de verzekeraar neemt in ruil voor een door de verzekeringnemer te betalen verzekeringspremie een risico over van de verzekerde. Dit uitgangspunt heeft allerlei consequenties. Zo is het voor verzekeraars van groot belang dat zij in de precontractuele fase over voldoende informatie beschikken over het aangeboden te verzekeren risico als ook de moraliteit van de aspirant-verzekeringnemer en de aspirant-verzekerde om een juiste beslissing te kunnen nemen over het accepteren van het aangeboden risico en de verzekeringspremie die bij acceptatie van het risico in rekening zal worden gebracht. Het betreft hier het leerstuk van de verzwijging.

4. *Verschuivingen in macht & bescherming: (nieuwe) rechtsvormers en rechtsbronnen in de geïndividualiseerde netwerksamenleving*

Recht functioneert niet in een vacuüm. Het wordt beïnvloed door de samenleving, maar de samenleving wordt ook beïnvloed door het recht: er is eerder sprake van een wisselwerking, een interactie. De relatie tussen recht en samenleving is dusdanig verweven; de samenleving 'juridiseert' en het recht 'vermaatschappelijkt', omdat er behoefte blijft aan normering. De vraag is, of de begrippen 'macht' en 'controle' zijn veranderd of gaan veranderen in een geïndividualiseerde netwerksamenleving, waarin nieuwe rechtsvormers en rechtsbronnen zijn ontwikkeld. Een andere vraag is, of de rechtsstatelijke waarborgen -de poortwachters van de democratische rechtsstaat- onverminderd hun waarde blijven houden. De rol van de overheid is veranderd, evenals die van burgers zelf. Men kan zich ook afvragen, of de grens tussen publiekrecht en privaatrecht meer en meer gaat vervagen, denk bijvoorbeeld aan contracten (met de overheid als partij) of op het gebied van marktregulering. De vraag rijst, of het bestuursrecht niet al te pragmatisch en te instrumentalistisch wordt gebruikt bij het ordenen en reguleren van de (problemen in) de samenleving; zoals bijvoorbeeld in het omgevingsrecht.

